

LINNUSENIMEDE AGELINDE JA KEDIPIV PÄRITOLUST

ENN ERNITS

Kirjutises võetakse vaatluse alla kaks XII–XIII sajandi linnusenime, mida on tänini küll korduvalt käsitletud, kuid mille päritolu pole siiski üheselt selge. Autor vaatlleb nende uurimislugu ja üritab läheneda nende päritolule uudest seisukohast.

Agelinde

Agelinde-nimelist linnust mainitakse esmakordselt Henriku Liivimaa kroonikas 1226. aastal, mil seda külastas paavsti legaati Modena Guillelmus: [---] *ad primum castrum Vironiae, quod Agelinde vocatur* 'Virumaa esimese linnuse juurde, mida kutsutakse Agelindeks' (HCL XIX: 7). Sama linnust mainitakse *Hagelite* nime all 1227. ja 1233. aastal, mil legaadi asemik magister Johannes olevat siin lasknud kindlustusi tugevdada (Hildebrand 1887: 44). 1236. aastal käskis paavst Gregorius IX ordu poolt vahepeal purustatud *Agnileti* linnuse taastada (uuendada) (LUB I: 186). Ent seda tõenäoliselt ei tehtud, sest samal aastal sai ordu Saule lahingus valusalt lüüa (Valk 2014: 353). Seepärast linnust ürikutes hiljem enam ei mainita.

Teadlased hakkasid *Agelinde*'t oletamisi seostama Virumaa lõunaosas Väike-Maarja vallas endise Äntu mõisa maa-alal Liivakülas kõrguval Äntu Punamäel asunud neemiklinnusega (Tõnisson 2008: 219–220). Viimastel uurimisandmetel on hakatud seda pidama viikingiaja tähtsaks keskuseks kahe muinasmaakonna Viru- ja Järvamaa piiril ning oluliseks turu- ja kauplemiskohaks, mille ümbruskonnast on avastatud rohkesti hõbeehteid ja -münste. Linnus on tõenäoliselt mõjutanud ka Järvamaa idaosa eluolu. Seal on omavahel tihedasti suhelnud vähemalt neli hilisemat kirikukihelkonda: Koeru, Väike-Maarja, Simuna ja Järva-Jaani (Kiudsoo 2016: 162–166). Ent leidub ka teisi seisukohti. Näiteks soovitatakse linnust otsida pigem lõunapoolsema Simuna kihelkonna aladelt, eriti Emu- ehk Salla mäelt (EKR: 801 *sub* Äntu).

Kohanime *Agelinde* on käsitletud soome keeleteadlane Lauri Kettunen, kes ühendas selle algusosa eesnimega *Age*; viimasega seoses mainis ta liivlaste

vanema Ako nime (Kettunen 1955: 301). Sel puhul oleks tegu germaani laen-nimega, millele vastavad sama perekonna liikmetena vanasaksa *Ago*, rootsi *Åke* ning vanataani *Aage*, *Aggi* ja *Aggo* (Stoebke 1964: 151). Kohanime taga-osa *-linde* kajastab varasema **litna* 'linnus, maalinn' metateesivormi, vrd vdj *lidna*, vps *lidn* 'linn' (Alvre 1985: 99, 1999: 109). Siinkirjutaja ei sea Kettuneni kõrvutust kahtluse alla, sest kohanimede teke isikunimedest on üldteada, ent nimekuju ja linnuse piirilähedast asendit arvesse võttes saab püstitada samavõrd tõenäolise, n-ö konkureeriva hüpoteesi. Õeldu puudutab *Agelinde* algus-osa.

Eestlaste ja liivlaste aladel on mitu kohanime, mis on oletatavasti tekkinud läänemeresoome sõnast **akja* : **ayja-n* (> *aja-*) 'äär, serv; piir', nagu lv *Ayia* 'Äge', ee *Aakaru*, *Aakre* jt (vt Pajusalu, Winkler 2011: 180; Ernits 2017: 208 jj). Nende toponüümide vanimad kirjapanekud pärinevad XV–XVI sajandist ja sisaldavad nõrga astme vormidena *j*-häälikut asendavat *i-* või *y*-tähte. Erandiks on Mulgimaa Paistu kihelkonnas asunud vakus nimega *waken to Agentacken* aastast 1482, mis veel 1600. aastal on pandud kirja kujul *Aigantack*, mille *g* on seejärel kirjapanekutest kadunud, kuid ilmunud relikselt taas XVIII sajandil (vt Ernits 2017: 210). Asjaomase toponüümi XV sajandi noteeringuga on üsna sarnane ka vaadeldav *Agelinde*, s.o **ayjan-litna*, mille tähendus võis topograafilise asendi tõttu olla 'piirilinnus'.

XIII sajandil pidi genitiivilõpp *-n* veel olema säilinud, nt *Odenpe*, *Tarwanpe*, *Maiianpata*, kuid võib-olla kirjapanijad ei märganud seda nimes *Agelinde* lähedase *l*-hääliku tõttu. Ehk kajastab nimetatud tunnust siiski *Agnileti*, mille *n*-tähe sisaldus ehk ei olegi juhuslik. Häälikuühendi *ɣj* oletamine pole ka kindel (vrd *Iogentagania*), sest ühendis *-ge-* võis kajastuda alamsaksa ortograafia, mille kohaselt *g*-tähega tähistati eesvokaali ees asuvat *j*-häälikut, nt *Sadegerwe* 'Saadjärv', *Gerwa*, *Gerwen*, *Gerwia* 'Järvamaa' (Alvre 1985: 98, 100, 103). Seega on võimalik ka algkuju **Ajan-litna*. Järgsilbi *e* kirjutamine *a* asemel oli toona tavaline, vrd *Leale* (HCL XXIV: 3) 'Lihula', *Leole* (HCL XVIII: 7) 'Lehola', *T(h)arbata*, *Tharbete*, *Darbete* (HCL XV: 7, XIX: 3, XXIV: 1 jt), 1341 *Kalleuere*, 1387 *Calleuer*, 1424 *Calliver* 'Kallavere' (EKR: 162).

Kuidas suhtuda hilisematesse, esmamainigust erinevatesse nimekujudesse? *Hagelite* näikse olevat ebatäpsemalt kirja pandud kui *Agelinde*. Mingil põhjusel on jäänud märkimata *n*-täht (ilmne näide!) ja oletatavasti on liialdatud sõnaalgulise *h*-ga. Viimast ei esine ka nimekujus *Agnileti*, milles leiduvad peaaegu samad tähed kui *Agelinde*'s, kuid nad on koha vahetanud. Kuna viimase lõpuosa on üheselt tõlgendatav, siis jätame nüüd mõlemad hilisemad nimekujud edasise tähelepanuta. Tähtede äravahetamine võõraste nimede kirjutamisel polnud toona haruldane, nt **Litnanase* > **Lindanase* > *Lyndanise* (HCL XXIII: 2, XXVII: 3; Roos 1963: 605 jj).

Huvipakkuv on jälgida, kuidas oletatav *ɣj* on tähistatud teistes XIII sajandi ja hilisemates ürikutes. Siinpuhul sobib vaadelda sõnakujust **vakja* : *vayja-n* 'vai; vadja' arenenud toponüüme. Jõgeva maakonnas Torma vallas asuva Vaiatu küla nimi on talletatud järgmiselt: 1402 *Vakgytu*, 1418 *das Dorf zu Waggeta*, 1599 *Waiath*, ent Lääne-Viru maakonnas Kadrina vallas paikneva Vaiatu nimi aga kujul: 1241 *Wæghættæ*, 1306 *Vagithæ*, 1586 *Wayatt* (allikaid vt EKR: 717). Kirjapanekutest selgub, et *ɣj* on tähistatud iga kord isemoodi, kas *kg*, *gg*, *gh* või *g* abil. See näikse rõhutavat tõika, et tegu oli võõramaa-

lastele tundmatu häälikuühendiga, mida igauks tajus erinevalt. Isemoodi on talletatud ka teised nimed, nagu Henriku Liivimaa kroonikas jõenimi *Adia ~ Adya* (HCL XIV: 5, XVIII: 8) 'Age' häälikuühendite *di* ja *dy* abil. Sama näitab ka Vaiga muinasmaakonna nimi: 1212 *in Waigam*, 1224 *Waigele ~ Waigel*, 1229 *Waigle*, 1230 *Waygelle*, 1282 *Wegel ~ Waygele*. Oletatakse, et täheühend *ig* kajastab tartupärast peenendatud kaashääliku asendust etteasetatud *i*-ga, vrd *üits* 'üks' (EKR: 718). See näitab selgesti, et nimeandjaks on olnud tartumaalased. Õeldust järgneb, et poetiline lause „Muinasaja lõpu virulane nime-
tas neid teispool madalikke sinavaid kõrgendikke (voori) ja mägesid tänapäeva
geograafiast kadunud sõnaga – Vaiamaa” (Kiudsoo 2016: 165) ei kajasta täit
tõtt.

Kedipiv

Novgorodi vürstiriigi kroonikast, täpsemini Sofia I leetopissist, võib lugeda 1050. aastate teise poole sõjakäigu kohta Eesti alale (tõenäoliselt 1059. või 1060. aasta paiku) järgmist: *и иде Остромир с новгородци на чюдь, и убиша и чюдь, и много паде с ним новгородцев. И пакы Изяслав иде на чюдь, и взя Осек Кедипив, сиречь Солнца Рука* (PSR XXVIII: 182), mis arheoloog Andres Tvauri (2014: 29) tõlkes kõlab nõnda: „Ja läks [Novgorodi asehaldur] Ostromir koos novgorodlastega tšuidide vastu ja tšuidid tapsid ta ning koos temaga langes palju novgorodlasi. Ja uuesti läks Izjaslav tšuidide vastu ja vallutas ossek Kедипив, see on Päikese käsi.” Kiievi suurvürsti Jaroslav Targa poja Izjaslavi (1026–1078) vallutatud *Kedipiv* on enamiku uurijate arvates Keava linnus muistsel Lõuna-Harjumaal praeguses Rapla maakonnas paikneva samanime-
lise aleviku maa-alal (Tõnisson 2008: 204; Tvauri 2014: 29; EKR: 189). Selles oletuses on ka kaheldud, kuid arheoloog Ain Mäesalu (2012) väitel aluseta.

Pole päris kindel, et venelased vallutasid just linnuse. Leetopissis on kasutatud sõna *осек*, mis vanavene keeles tähendab metsateele rajatud raidtõket.¹ Seepärast peetakse võimalikuks, et vallutati mingi metsa- või rabasaarele rajatud pelgupaik, kuhu ümbruskonna rahvas oli peitunud. Samuti pole linnuse arheoloogilistel uuringutel leitud spetsiifilisi, kallaletungile viitavaid tõendeid, nagu näiteks venepäraseid nooleotsi. Teisalt on oletatud, et tegu on siiski linnuse endaga, mispuhul sõnaga *осек* võidi rõhutada, et linnuse kaitserajatised olid ehitatud puust. Ometi pole andmeid, et seda sõna oleks vene kroonikates puust kindluste kohta kasutatud (Tvauri 2014).

Tedaolevalt on esimesena kroonikateksti keeleliselt põgusalt kommenteerinud tuntud vene ajaloolane Nikolai Karamzin oma suuremahulises Venemaa ajaloo kirjelduses, mille esimene trükk ilmus aastatel 1816–1817, märkides *Кедунув* kohta, et eesti keeles leiduvad sõnad *пяв* ehk *пяйв* 'päike' ja *кясси* 'käsi' (Karamzin 1988 [1842]: 46, märkus 114).²

¹ Vanavene keele sõnaraamat avab sõjalise mõiste järgmiselt: 'Sõjaline kindlustus metsas, ehitatud maharaiutud ja üksteise peale kuhjatud puudest; raidtõke' (SRJ XIII: 83).

² Karamzin toetus ilmselt August Wilhelm Hupeli sõnastikule, milles leiduvad *päw ~ päiw* 'Tag, Sonne' ja *kässi* 'Hand' (ESH: 169, 232, 233), esimesel kohal tartu-, teisel tallinnakeelne sõna, mainides kahest tähendusest üksnes seda, mis sobis kokku vene keelega.

Kroonikate käsitsi ümberkirjutamise käigus on tekkinud mitmesuguseid moonutusi. Eri leetopissides ja nende variantides esineb uuritav linnusenimi mitmel kujul. Karamzinile kuulunud Novgorodi leetopissi käsikirjas (PSR XL [2002]: 65) ja Sofia I leetopissi mitmes variandis, sh Karamzini omanduses olnud teisendis esineb eespool mainitud *Кедипивъ*, nt *Осекъ Кедипивъ, сиргъчь Слънца Рука* (PSR V II [1925]: 131), ent viimati mainitud kroonika ühes teises variandis *осгъкъ Декипивъ, сиргъчь Солнца рука* (PSR V [1851]: 139). *Декипивъ* esineb ka Voskressenje leetopissis (PSR VII [1856]: 333). Nikoni kroonikas on noteeritud *осекъ Кедипивъ, сиречь Солнечная рука* (IX [1862]: 86), ent mitmest sama leetopissi käsikirjast võib leida isegi kuju *Кедипивъ*. Tveri kroonikas on selleks aga *Кевидив* (XV [1863]: 22, 152), P. Dubrovski variandis *Киденив* (XLIII [2004]: 54), Vladimeri kroonikas *Кедънив* (XXX [1965]: 46) ja Moskva leetopissikogumikus *Кенедив* (XXV [1949]: 379). Kõige rohkem vastavad vene tõlkele *Кедипивъ* ja *Кедънив*.

Mille poolest linnusenime üleskirjutused üksteisest erinevad? Näikse, et kopeerimisel on kas silbid (nt *Декипивъ*, *Кенедив*) või tähed vahetusse läinud (*Киденив*), samuti esineb tähevigu (ka tähevahetusega kombineeritult), nagu *Кедипивъ* ja *Кевидив*. Seega vaadeldud nimekujud ei sisalda põhimõttelisi, algkuju rekonstrueerimiseks olulisi seiku.

Eestis on praegustel andmetel esmakordselt *Kedipiv*'i maininud (raamatu joonealuses) üldsusele enim tsensorina tuntud keele- ja rahvakultuuri uurija Jüri (Georg) Truusmann, kes ühendas linnusenime eelnevat sõna *осек* samuti kohanime osaks pidades ebaõigesti Otepäaga (Truusmann 1884: 166). Selle oletusega ei soostunud oma väitekirjas tulevane ajaloo professor Artturi Heikki Snellmann (1894: 110), pärastise nimega Virkkunen (1864–1924), kes rõhutas, et Otepää kannab vene leetopissides teatavasti *Медвежья Голова* (tõlkes 'karupea') nime. Noor uurija arvas, et linnus on saanud nime mõnelt maakonna või linnuse vägevalt Kädepäeva-nimeliselt pealikult. Tõenduseks lisis ta keeleuurija August Valdemar Forsmanile (hilisema nimega Koskimies; 1856–1829) toetudes, et sõna *päev* oli muiste liitnimeses tavaline, kuid *käsi* kohta sai ta tuua näiteks üksnes saksa eesnimesid *Hantbert*, *Hantwin* ja *Handolf* (Snellmann 1894: 110). Siinkohal tuleb Snellmanni kirjutist hinnates pidada oluliseks ideed, et kohanimel võib peituda isikunimi *Kädepäev, mis tuletub sõnast *päev*.

Esimesena seostas kroonikanime Keavaga ja sealse linnusega folklorist Matthias Johann Eisen (1910: 327, 329; vt Mäesalu 2012: 195). Rahvaluuleuurija polnud nõus Snellmanni oletusega vägeva pealiku nime kohta, sest see tundus talle pentsikuna, vaid ta oletas oma mõttes, et see vägev mees võis kättemaksu töötades kasutada sageli sõnu „pea kätte päev tuleb, mil nuhtlus algab” ja nõnda saigi hüüdnimeks *Kättepäev*. Kuigi nimekandja tihti korratav sõna võib kaasa tuua lisanime tekke (Eisenil näiteks *Miks-Mihkel*), tundub antud kontekstis selliste sõnade ühendamine nimetervikuks ebatõenäoline. Ka ei sobi see häälikulooliselt. *Keava* saksakeelsetele nimekujudele *Kedenpä* ~ *Kedenpäh* toetudes oletas Eisen, et kohanimel sisaldub sõna *pea*: „Esiotsa kandis koht vist Kädenpää nime ehk meie praeguse keele järele Käepää ehk käe otsa nime” (Eisen 1910: 326–327). Sama meelt oli ka hiljem ajaloolane Paul Johansen, kes soostus, et sarnast nime *Kedenpe* ja *Kedenpäh* kandsid XV sajandi ürikutes läheduses paiknev küla ja mõis (Johansen 1933: 189).

Nime hilisemad kirjapanekud – 1410 *Kedempe*, 1725 *Keddenpeh*, 1732 *Kädenpä*, *Käwa* – on uurijatel võimaldanud rekonstrueerida algkuju **kädenpää* järelosisega tähenduses 'pea', mis pole kahtlemata vene tõlkega adekvaatne (EKR: 189). Ebatäpsusele on tähelepanu juhtinud ja nime õigesti analüüsinud juba Eisen: viga on tekkinud vene keelele omase täiendsõna järelassendiga seotult sõnajärje ilmsest segiajamisest. Paraku on uurija veaks arvanud ka *v*-tähe lisamise nime lõppu, millega ei tahaks küll leppida. Sarnaselt varasemate teadlastega pidas ka tema sõna *ocek* ekslikult kohanime osaks, taastades selle ettevaatlikult kas eesti sõnaks *ase*, mispuhul *k* olevat lisandunud järgnevast nimeosast, või olevat see tähtede ümberpaigutuse tagajärjel moondu toponüüm *Kose* (Eisen 1910: 328).

Soome lingvist Heikki Ojansuu (1910a: 403, 1910b: 449 jj) pidas leetopissi nime *Kedipiv* mitmuslikuks sõnaks algkujuga **Kedänpivo* 'päikesepihk, -peopesa', mille algusosa tähendavat päikest (vrd ee *keha*, *ketas*, mari *keče* 'päike; päev; ilm'), järelosa aga peopesa; nimi võivat tuleneda linnamäe kujust.³ *Keava* olevat sellest algkujust arenenud ajal, mil asjaomane päikese tähendus olevat ajahämarusse vajumas ning nime hakatud tajuma ainsusliku sõnana **Kedänpiva*. Seejärel olevat toponüümist kadunud dentaal ja eelviimase silbi *i* ning häälikuühend *np* muutunud *mp*-ks; lõpuks tekkinud muutus **Keapva* > *Keava*. Nimetatud tõlgendamiskatses on püütud ühildada kohanime eesti- ja venekeelset tähendust soomeugrilise, kuid eesti keelest hääbunud apellatiiviga. Häälikulooliselt see ehk klapiks, ent tegelikult pole põhjendatav tõik, miks toponüümis on **keč'e* arenenud teisiti kui apellatiivis *keha*, milles muutus **č* > *h* on toimunud š, mitte klusiili vahendusel (vt ka Laanest 1975: 59).

Saksakeelseid nimekujusid pidas Ojansuu tekkinuks rahvaetümoloogiliselt **pivo* asendamisel tuntuma tagaosaga *pä*. Ta pidas sõna *ocek* samuti eestipäraseks ja taastas selle Eiseni algatust täiendades kujul **ase-k* (vrd sm *ase* 'sõjariist, relv; riist'), mis võivat uurija arvates olla lähedane tuletisega **ase-m* (vrd *ase* : *aseme*) ja tähendada eesti keeles ehk kindlust. Vene sõna *ocek* taolistel interpreteerimiskatsetel on muidugi üksnes historiograafiline väärtus.

Keava nimest pole mööda vaadanud ka Kettunen (1955: 261), kes ühendab kõhklemisi osise *-va* vahelüli *-ba* kaudu sõnaga *pää*, leides, tõsi küll, et arengukäik **Käenpää* > **Käeba* > **Kääbä* > **Keaba* > *Keava* on üsna erandlik. Läänemurde muutust *v* > *b* (*kibi* 'kivi') silmas pidades oletas keeleuurija, et tavapärasele vastupidine muutus *b* > *v* on ilmselt ületaotluslik. Kettunen ei visanud päris kõrvale ka võimalikku seost sõnaga *päev*, viidates nädalapäevade nimetuste lühenemisele murretes (*esmaba*, *teisiba*). Ta kritiseeris õigesti Andrus Saareste lähemalt analüüsimatat algkuju **Käepeo* (**Kädenpivo*; Saareste 1952: 70), et *peo* täpsustamine osise *käe-* abil oleks olnud üleliigne. Seejuures viitas Kettunen Ojansuule, kes aga tegelikult rekonstrueeris, nagu eespool mainitud, hoopis teistsuguse ja teise tähendusega algkuju **Kedänpivo*.

Üksnes kurioosumina pakub huvi, et suurtähega algavat sõna *Ocek* on alles hiljaaegu pidanud kohanime osaks oma mahukas monograafias Viktor Torop (2012: 709). Tema järgi kõlavat see samamoodi [!] kui leedu päikesejumalanna Auska nimi. Seetõttu on autor arvamusel, et toponüüm kajastab üht ja sama mõistet nii balti kui ka soome-ugri keeltes, mispuhul *päikese käsi*

³ Algkuju *o*-lõpu mõistmiseks vt järgmist allmärkust.

võiks tähistada päikesekiirt. Selline Keava nime tõlge on edastatud muide ühe rahvusvahelisele teaduspublikule mõeldud raamatu pealkirjas kujul *the Hand of the Sun*, tõsi küll, jutumärkides (vt Mäesalu 2012).

Siinkirjutaja on veendunud, et linnusenime rekonstrueerimisel ei tohiks jätta tähelepanuta vene leetopissivariantide esmamainingut, mis on hilisematest sakslaste noteeritud teisenditest peaaegu kolm aastasada vanem. XI sajandi toponüümi lõpuosa on pärastistest nimekujudest pikem, mis pole ilmselt juhuslik, sest teadupoolest muutuvadki kohanimed ajapikku aina lühemaks, sageli isegi tundmatuseni, nagu Rapla kandi XIII sajandi algupoole *Kotoaassen*, mis oli juba 1448. aastaks omandanud kuju *Kottis* ~ *Kottisch* (Roos 1963: 608, 609). Teiseks, ei tahaks *a priori* sugugi omaks võtta, et venekeelne tõlge oleks läbini ekslik.

Usutavasti lubab nimekuju *Kedipiv* lõpuosas *-нивь* [piv^o] oletada siiski algsest päikest tähistavat sõna **päivä*, mis oli muiste nii liht- kui ka liitnimenäina üsna levinud, sh **Päivä* (nt lv *Paiive*), **Ikä-päivä*, **Kauka-päivä*, **Vilja-päivä* (Stoebke 1964: 99–100).⁴ Algupärase diftongi asendamine järgsilpides on vanavene keeles võõraste nimede kirjutamisel üpris tavaline, samuti neile grammatilise soo kategooria omistamine (Ambus 1960: 738). Siinkohal jäägu lahendamata, kas Päivä oli muiste ümbruskonna rahva pealik või üksnes oletatava raidtõkke või linnuse rajaja. XV sajandiks oli **päivä* ilmselt lühenenud osiseks **-pää* (kirjutatud kujul *-pa*, *-pe*, *-pä*), nagu seda on ajapikku esinenud mõnes teiseski *päivä*-osist sisaldavas isikunimes, näiteks ee *Melpe*, sm *Melipä* < **Meelipäivä*, *I(c)kepa* < *Ikäpäivä*, **Kaukapää* (Stoebke 1964: 57, 102, 139).

Nime eesosis sisaldab tõenäoliselt sõna *käsi* : *käden* või selle tuletist. Esiimesel juhul oleks kaitserajatise nime algkuju juba varem rekonstrueeritud **Käden-päivä*, mis viitaks ehk nimekandja käte osavusele kas soovi või tegevlikkuse tasandil. Vormilt liitnimisõnalised, kuid sisult adjektiivsed on ju ka paljud teised antroponüümid, nagu **Ikäpäivä* 'igavene (või lõputu?) Päike' (?) (vrd sm *ikäpäivä* ~ *ikipäivä* 'eluaeg'), **Kylläpäivä* 'päikeseküllane' (?) või 'elupäevade küllane' (?), **Vilja-päivä* (< *Villyepeue*) (Stoebke 1964: 106, 143). Enamasti esineb muinasnimedes nominatiivne liitumine, kuid harva leidub ka omastavalist, nt 1356 *Melentoyue* jt (> **Meelen-toivo*; vrd 1378 *Meletoyue* > **Meeli-toivo*), 1407 *Kullenbewe* (> **Kullan-päivä*) (Stoebke 1964: 40, 52, 53). Ei saa jätta mainimata, et algkuju **Käden-päivä* edasine areng oleks samavõrd erandlik kui eespool käsitletud **Käenpää* oma.

Teisalt pole võimatu, et uuritava nime algusosa on sisaldanud hoopis liidet *-va* ~ *-vä*. Seega võis tegu olla oletatava sõnaga **kätevä* 'osav', nagu see esineb samas tähenduses tänapäeva soome keeles. Kohanime kuju oleks sel juhul **Kätevän Päivän ...* 'Osava Päikese (varjupaik vms)'. Toponüümi lõpu *n* on ära jäetud, sest võõrkeelsetes ürikutes oli kohanimedele subjektiivselt nimetatavase kuju andmine tavaline. Paraku pole eesti keelest seda tuletist registreeritud, sest osava tähendus on nii siin kui ka teistes läänemeresoome, samuti saami keeltes tuletatud teiste liidete abil, nt ee *käsi-line* 'osav, oskaja', Viru-Jaagupi *sie on viel käsiline, tieb tüöd* (EMS IV: 543; kahjuks ei ilmne sõna-

⁴ Leetopisside tänapäevastes väljaannetes on sõna lõpu kõvendusmärgist enamasti loobutud, sest säilinud on nende koopiad ja ümbertöötused alates XIV sajandist, mil grafeemil *ъ* polnud enam häälikulist väärtust, ent kuni XII–XIII sajandini hääldus see üliühikese *o*-na (Samsonov 1973: 29).

raamatust, mis murrakutes haakub see polüsemantiline sõna siinse teemaga), kesk- ja lõunavepsa *käde-kaz* 'meister iga asja peale, oskaja' (SVJ: 260), põhja- saami *gieda-las* '(käte poolest) osav' (< *giehta* 'käsi'; SSS: 170). Liitega **-va ~ *-vā* isikunimesid on muiste esinenud lihtnimedena, kuid suhteliselt vähe, nt **Kirjava*, **Vihava*, **Tietävä* ja veel mõned teisedki (Stoebke 1964: 122, 172). Väga haruldane on aga liiteline, st kolmesilbilise algusosaga **Ihali-päivä* 'hele (ilus?) päike?', mis on *Ihalipeyue* kujul talletatud XIV sajandil Tallinna elaniku nimena (Stoebke 1964: 27, 121, 142).

Käsitlegem nüüd uusi etümoloogiaid veidi häälikulooliselt. Kahjuks on võrdlemiseks eesti nimesid varasemates venekeelsetes allikates liiga napilt. Teistest läänemeresoome keeltest saab üksnes mõnesugust abi. Algkuju **käte-vän* oletamisel tuleks vene kirjapaneku teise silbi alguses reeglipärasemalt eeldada samuti *t*-tähte, sest eesti keeles ei toimunud tugevate klusiilide lühenemist oletatavasti enne XIII sajandit (Kask 1972: 29). Ometi esineb vanades ürikutes ja läänemeresoome laenudes nii helilist kui ka helitut konsonanti, nt *Вельяд(ъ)* 'Viljandi' (Ambus 1960: 738), *лога* '(heina)loog', vrd sm *luoko*, *Луга* (jõgi), vrd *Laukaa* (Kalima 1919: 29, 35).⁵ Läänemeresoome *ä*-d on vene keeles edastatud ka *e* abil, nt *мендач* 'männik', kuid *мянда* 'mänd', *сеньга* 'kõrrepöld', vrd livvi *sängi*, vps *sän'g* (Mõznikov 2003: 293, 2004: 369). *v*-häälikut sisaldav silp on eesti linnusenimes võinud jääda tähele panemata, mis ilmneb ka läänemeresoomlastelt laenatud üldsõnades ja kohanimedes, näiteks Karjalas on *Ku-наволок* (< *kivi*), mille paralleelnimena on ürikutes *Каменный наволок* (Šilov 2001: 49), *куйнага* (< **kuiva pohja*) 'kuiv põhi' (Mõznikov 2003: 45); liiati on tegu pearõhulisest silbist kaugemal paikneva nimeosaga. Peale selle esineb eesti keeles puhuti *v*-osise kadu, nt sõnades *päike* (< **päivü-*, vt EES: 403), *päine* 'päevane' jt (VMS II: 283). Nagu näitavad Viljandi ja Kirumpää nime kirjapanekud *Курьиниц-*, *Кирьяниц-* ja *Кепен-*, pole neis nasaali tähistatud; seegi on ühenduses vene keele arenguga (Ambus 1960: 739; viidatud kirjutises põhjendatud küll teisiti). Seda ei täheldata ka uuritavas kohanimel.

Käsitletaval juhul ei tarvitse eestikeelset Keava nime tuletada **pää*-lõpulisest toponüümist, nagu selle problemaatilisust mainis juba Lauri Kettunen, vaid aluseks saakski võtta ainult toponüümi alguspoole **Kätevä*. Edasist arengut võiks kujutada järgmiselt. Oletatavasti võidi apellatiivi **kätevä* hääbumise järel hakata kohanime seostama otseselt sõnaga *käsi ~ käe* ning nii võis tekkida kuju *Käevä*. Arvesse võiks tulla ka toponüümidele iseloomulik „kulumine”. Ümbritsevate *ä*-de mõjul arenes vokaalharmonia lakkamisel nimekuju *Kääva*, nagu see on registreeritud veel nõnda hilja kui XVIII sajandil hinge loendis (*Käwa*) ja A. W. Hupeli sõnastikus (EKR: 189; ESH: 169). Viimaks on teiste pikka *ää*-d sisaldavate sõnade (nt **pää* > *pea*) eeskujul tekkinud tänapäevane *Keava*. Kokkuvõtteks võiks uuritava toponüümi arenguskeem olla järgmine: **Kätevä* > **Käevä* > *Kääva* > *Keava*.

⁵ Enamikul juhtudel tuleb põhjendamisel teiste läänemeresoome keelte näidete abil olla ettevaatlik, sest mingil ajal on vepsa ja karjala keeles tekkinud helilised klusiilid, mis on sellisel kujul jõudnud vene keelde.

Kirjandus

- Alvre, Paul 1985. Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas (III). Kohanimed. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 96–105.
- Alvre, Paul 1999. Das rätselhafte *lind* 'Burg, Schloss' im Sprachgebrauch von Heinrich Stahl. – *Linguistica Uralica*, nr 2, lk 104–110.
- Ambus, Ada 1960. Lõuna-eesti kohanimedid Pihkva kroonikais. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 736–743.
- EES = Eesti etümoloogia sõnaraamat. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim I. Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.
- Eisen, M[atthias] J[ohann] 1910. Osek Kedepiv. – Eesti Kirjandus, nr 8, lk 323–330.
- EKR = Eesti kohanimeraamat. Koost Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko FASTER, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Päll, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Toim P. Päll, M. Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016.
- EMS = Eesti murrete sõnaraamat IV köide 18. vihik. käi – kortsima. Toim Anu Haak, Mari Kendla, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2006.
- Ernits, Enn 2017. Lõuna-Eesti *a(h)i-* ~ *ä(h)i-*-kohanimede päritolust. – E. Ernits, Sõna haaval. Emakeelest tehiskeelteni. Toim Karl Pajusalu. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 75.) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 198–212.
- ESH = Ehnstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörpstchen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Herausgegeben von August Wilhelm Hupel. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch, 1780.
- HCL = Henrici Chronicon Livoniae. Henriku Liivimaa kroonika. Tlk Richard Kleis. Toim ja komm Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Hildebrand, Hermann 1887. Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im vatikanischen Archiv. Riga.
- Johansen, Paul 1933. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen–Reval: H. Hagerup, F. Wassermann.
- Kalima, Jalo 1919. Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 44.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Karamzin 1988 [1842] = Примечания ко II тому истории государства Российского. – Н. М. Карамзин, История государства Российского. Москва: Книга, lk 1–172.
- Kask, A[rnold] 1972. Eesti keele ajalooline grammatika. Häälikulugu. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kettunen, Lauri 1955. Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. (Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia B 901.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Kiudsoo, Mauri 2016. Viikingiaja aarded Eestist. Idateest, rauast ja hõbedast. [Tallinn:] Äripäev.
- Laanest, Arvo 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- LUB = Liv-, Ehst- und Curländisches Urkundenbuch 1. Dorpat, 1853.

- Mõznikov 2003 = С. А. Мызников, Русские говоры Обонежья. Ареально-этимологическое исследование лексики прибалтийско-финского происхождения. Санкт-Петербург: Наука.
- Mõznikov 2004 = С. А. Мызников, Лексика финно-угорского происхождения в русских говорах Северо-Запада. Этимологический и лингвогеографический анализ. Санкт-Петербург: Наука.
- Mäesalu, Ain 2012. Could Kedipiv in east slavonic chronicles be Keava hill fort. – Keava – “the Hand of the Sun”. Toim Valter Lang. (Estonian Journal of Archaeology, Supplementary Series 1.) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 195–200. http://www.kirj.ee/public/Archaeology/2012/sup_vol_1/arhe-keava-2012-195-200.pdf (15. IX 2017).
- Ojansuu, Heikki 1910a. Eesti keele häälekujut seitsme saja aasta eest – ehk misugust Eesti keelt kõneldi aastal 1200? – Eesti Kirjandus, nr 10, lk 401–410.
- Ojansuu, Heikki 1910b. Kedipiv (Кедипивъ) – Kedenpä(h) – Keava. – Eesti Kirjandus, nr 11, lk 448–450.
- Pajusalu, Karl, Winkler, Eberhard 2011. Salatsi liivi kohanimed keelekontaktide kajastajana. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 176–189.
- PSR I–XCIII = Полное собрание русских летописей 1–43. 1846–2004. https://vk.com/page-59045267_45222174 (15. X 2017).
- Roos, Eduard 1963. Läti Henriku *Lyndanise* ja „Kalevipoja” *Lindanisa*. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 605–612.
- Saareste, Andrus 1952. Kaunis emakeel 1. Vesteid eesti keele elust-olust. [Lund:] Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Samsonov 1973 = Н. Г. Самсонов, Древнерусский язык. Москва: Высшая школа.
- Snellmann, Artturi H[eikki] 1894. Itämeren suomalaiset itsenäisyytensä aikana. Yliopistollinen väitöskirja. Helsinki.
- SRJ = Словарь русского языка XI–XVII вв. 13 (Опась – Отрабатываться). Москва: Наука, 1987. http://etymolog.ruslang.ru/doc/xi-xvii_13.pdf (10. X 2017).
- SSS = Pekka Sammallahti, Sámi-suoma sátnegirji. Saamelais-suomalainen sanakirja. Ohcejohka: Jorgaleaddji Oy, 1989.
- Stoebke, Detlef-Eckhard 1964. Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfinnischen Namensystems. Hamburg: Leibniz-Verlag.
- SVJ = М. И. Зайцева, М. И. Муллонен, Словарь вепского языка. Ленинград: Наука, 1972.
- Šilov 2001 = А. Л. Шилов, Топонимические кальки и этимология субстратных топонимов. – Вопросы языкознания, nr 1, lk 43–59.
- Torop 2012 = Виктор Тороп, Ярослав Мудрый. Быково: МОО Императорское Русское историческое общество.
- Truusmann 1884 = Георгий Трусман, Введение христианства в Лифляндии. С.-Петербург.
- Tvauri, Andres 2014. Rahvasterännuaeg, eelviikingiaeg ja viikingiaeg Eestis. [Tartu:] Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tõnisson, Evald 2008. Eesti muinaslinnad. Toim ja täiend Ain Mäesalu, Heiki Valk. (Muinasaja teadus 20.) Tartu–Tallinn: Tartu Ülikool, Tallinna Ülikool.
- Valk, Heiki 2014. The fate of final Iron Age strongholds of Estonia. – Strongholds and Power Centres East of the Baltic Sea in the 11th–13th Centuries. A collec-

tion of articles in memory of Evald Tõnisson. Koost ja toim H. Valk. (Muinasaja teadus 24. Proceedings of the Learned Estonian Society 37.) Tartu, lk 333–384. VMS II = Väike murdesõnastik II. Toim Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1989.

Enn Ernits (sünd 1945), veterinaariadoktor, Eesti Maaülikool, veterinaarmeditsiini ja loomakasvatuse instituut, emeriitdotsent, lepinguline õppejõud, enn.ernits@emu.ee

On the etymology of the stronghold names *Agelinde* and *Kedipiv*

Keywords: Northern Estonia, historical toponyms, etymology

The hill fort *Agelinde* in the southern part of Viru county was first mentioned in 1226, later in the form of *Hagelite* (in 1227 and 1233) and *Agnileti* (in 1236). The stronghold name variants derive in all probability from the common name *akja : *aĵja-n* ‘margin, border’ and *litna ‘stronghold; hill fort’. It has meant a stronghold at the border of two ancient counties. The stronghold name *Kedipiv* found in Russian chronicles (1057) is connected with the words *käsi : *käden ‘hand’ and *päivä ‘sun’ (not *pää ‘head; end’). It can originate either in the anthroponym *Kädenpäivä or *Kätevä-päivä. Thus, the refuge or stronghold name could be *Kätevän päivän (*litna*) ‘(stronghold) of Päivä with skilful hands’ (cf. also 1410 *Kedempe*, 1732 *Kädenpä*) after a person who got his name due to his skilful hands. Nowadays this stronghold name is known as the name of the borough Keava in the southern part of Harju county. The latter toponym can be derived directly from *kätevä.

Enn Ernits (b. 1945), PhD, DVM, contractual teacher of Estonian University of Life Sciences, enn.ernits@emu.ee